

Həsənova Rəna MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN TƏTBİQİ METODLAR

Bildiyimiz kimi, şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsində, onların lüğət ehtiyatının genişləndirilməsində və möhkəmləndirilməsində metodlar böyük rola malikdir. Bilik, bacarıq və vərdişlərin verilmə formasına görə metodlar üç qrupa bölünmüşdür:

1. Vəzni metod;
2. Tətbiqi, yaxud yoxlayıcı metod;
3. Enepriki, yaxud praktik metod

Bilik və bacarıqların yoxlanılmasında tətbiqi metodlardan istifadənin əhəmiyyəti böyükdür.

Tətbiqi metodların iş növləri bunlardır:

- Linqvistik təhlil
- Yoxlama yazılar və səhvlər üzrə iş
- Sxemlər əsasında cümləni düzəltmək
- Müəyyən dil vahidlərinin sxemini hazırlamaq
- Proqramlaşdırılmış yoxlama işləri
- Alqoritm və linqvistik eksperiment

Azərbaycan dili dərslərinin tədrisi zamanı ən geniş istifadə olunan metodlardan biri linqvistik təhlildir. Prof.H.Balıyev qeyd edir ki, «Linqvistik təhlil, əsasən tətbiqi metodlar sırasına daxil edilsə də bütün dərslərdə, bütün rəngarəng şəraitlərdə bu və ya digər şəkildə istifadə edilə bilən mətnin və cümlənin analiz formasıdır».

Linqvistik təhlilin ən çox aşağıdakı növlərindən istifadə edilir:

Fonetik təhlil

Leksik təhlil

Qrammatik təhlil

Azərbaycan dilinin tədrisində ən çox istifadə edilən qrammatik təhlildir. Bu təhlil dil faktlarının təhlili sahəsində aparılan ehtiyatlı iş növüdür ki, onun vasitəsilə şagird verilmiş didaktik materiallardakı müəyyən qrammatik hadisələri tapıb, onların xüsusiyyətlərini təyin edir. Qrammatik təhlil yalnız qrammatik qaydaların öyrənilməsində deyil, orfoqrafiya, durğu işarələri, lüğət və üslubiyyat üzrə aparılan məşğələlərdə də geniş istifadə edilir.

Qrammatik təhlil məzmununa görə morfoloji və sintaktik olmaqla iki qrupa ayrılır. Ancaq həm morfoloji, həm də sintaktik təhlilin paralel, əlaqəli şəkildə istifadəsi daha səmərəli olur. Yəni tapılmış morfoloji vahidlərin sintaktik vəzifəsini, sintaktik vahidin morfoloji ifadə vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi dərslərin keyfiyyətinin daha da yüksək olmasına gətirib çıxarır.

Qrammatik təhlil yerinə yetirilməsi üsuluna görə həm şifahi, həm də yazılı da ola bilər. Şifahi təhlil əsasən sinifdə yerinə yetirilir. Şifahi təhlilin üstün cəhətləri çoxdur:

- a) şifahi təhlil az vaxtda daha çox təhlilə imkan verir;
- b) şifahi təhlil sinifdəki şagirdləri fəallaşdırır;
- c) şifahi təhlil şagirdlərdə qrammatikaya marağı daha da artırır.

Yazılı qrammatik təhlil Azərbaycan dilinin tədrisində istifadə edilən ən mühüm yazılı iş növlərindən biridir. Çünki, yazılı qrammatik təhlil şagirdlərin qrammatikadan aldıkları biliyi frontal şəkildə yoxlamaq üçün çox faydalıdır.

Qrammatik təhlilin növlərindən biri də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi sintaktik təhlildir. Sintaktik təhlil də məzmununa görə iki cür olur:

Cümlə üzvlərinə görə təhlil, cümlənin quruluşuna görə təhlil.

Cümlə üzvlərinə görə təhlilə sadə cümlənin ümumi xarakteristikasını verməkdən, yəni onun növlərini təyin etməkdən başlanılır. Bu məqsədlə təhlil zamanı aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- Cümlənin nəqli, sual, nida və ya əmr cümləsi olması;
- Müxtəsər və ya geniş cümlə olması;
- Şəxsi və ya şəxsi olmayan cümlə olması;
- Bütöv və ya yarımqıç cümlə olması.

Cümlə üzvlərinə görə təhlilə cümlənin baş üzvlərini tapmaqdan başlamaq lazımdır.

O zaman belə sual yarana bilər ki, baş üzvlərdən hansını təyin etmək doğru olar: mübtədani, yoxsa xəbəri?

Təhlillər zamanı məlum olur ki, ilk öncə xəbərin təyin edilməsi daha asan olur. Bunun əsas səbəbi:

- a) Azərbaycan dilində xəbərin yerinin əsasən sabit olması;
- b) Azərbaycan dilində xəbərin mübtədani subyek şəkildə özündə əks etdirə bilməsidir.

Baş üzvlərdən sonra gələn digər üzvləri təyin edərkən isə:

- a) cümlə üzvlərinin adı;
- b) hansı suala cavab verməsi;
- c) quruluşca növü;
- d) ifadə vasitəsi;
- e) onun hansı cümlə üzvü ilə bağlı olduğu izah edilməlidir.

Cümlə üzvlərinə görə sintaktik təhlilin ən sadə yazılı forması şərti işarələrlə aparılan təhlildir. Cədvəl üzrə təhlil müxtəlif formalarda aparıla bilər. Yəni müəllim dərslər zamanı keçirilən mövzulara uyğun olaraq müxtəlif

formalarda cədvəllərə şagirdlərə təqdim edə bilər.

Mürəkkəb cümləni təhlil etmək, cümlə üzvlərinə görə təhlildən fərqli olaraq onun tərkibini təşkil edən ayrı-ayrı sadə cümlələri ayırmaqdan ibarətdir.

Sadə cümləni sintaktik cəhətdən təhlil edərkən onu cümlə üzvlərinə ayıraraq, məhz buna görə də belə təhlilə cümlənin quruluşuna görə deyil, cümlə üzvlərinə görə təhlil deyilir. Mürəkkəb cümlənin təhlili isə onun quruluşuna görə olan təhlildir.

Mürəkkəb cümlənin təhlili aşağıdakı sxem əsasında aparılır:

1. Tabesiz mürəkkəb cümlənin təhlili:

- a) tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibindəki sadə cümlələrin miqdarı;
- b) sadə cümlələrin bir-birinə bağlanması vasitəsi (cümlənin bağlayıcılı və ya bağlayacasız olması);
- c) ayrı-ayrı sadə cümlələr arasındakı məna əlaqələri;
- d) təhlil edilən cümlədə durğu işarələrinin işlədilməsi səbəbləri.

2. Tabeli mürəkkəb cümlənin təhlili:

- a) baş və budaq cümlə, budaq cümlənin növü;
- b) budaq cümlənin baş cümləni hansı cəhətdən izah etməsi və hansı suala cavab olması;
- c) əgər budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcı sözlər vasitəsi ilə bağlanmışsa, onun izahı;
- d) təhlil edilən tabeli mürəkkəb cümlədə durğu işarələrinin işlədilməsi səbəbləri.

Mürəkkəb cümlənin tədrisi aşağı siniflərdən başlayır və tədris prosesində aşağıdakı ardıcılığın gözlənilməsi məqsədəuyğundur.

1. Mürəkkəb cümlənin dildəki əhəmiyyəti və rolunun təhlil olunması;

2. Bu cümlələrin quruluşu ilə şagirdlərin tanış edilməsi;

3. Qabaqcadan seçilmiş mətnlərdə mürəkkəb cümlələri tapıb, onların növünün müəyyənləşdirilməsi;

4. Siniaktik təhlilin aparılması;

5. Müstəqil surətdə şagirdlərin ədəbiyyatdan mürəkkəb cümlənin növlərinə aid nümunələr seçmələrin tapşırılması;

6. Öyrənilən mürəkkəb cümlə növlərindən istifadə etməklə yaradıcı işlərin aparılması.

Tədris prosesində istifadə olunan qrammatik təhlilin təlim əhəmiyyətini nəzərə alaraq onun aparılmasına geniş yer verilməsi doğru olardı.

Ədəbiyyat

1. Hümətova Rəhilə. Linqvistik təhlilin elmi-metodik əsasları. Bakı, 2017, 214 s.
2. Kazımov Q. müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Bakı, 2000.
3. Qurbanov V. Azərbaycan dili tədrisinin bəzi problem məsələləri. Bakı 2008.
4. Ümumtəhsil məktəblərinin I-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı. Bakı 2002.
5. Ümumtəhsil məktəblərinin I-XI sinifləri üçün "Azərbaycan dili" dərslikləri

Açar sözlər: Alqoritm, linqvistik eksperiment, praktik metod, bilik, bacarıq, vərdiş, lüğət ehtiyatı.

Ключевые слова: Алгоритм, лингвистический эксперимент, практический метод, знание, умение, привычка, словарный запас.

Key words: Algorithm, linguistic experiment, practical method, knowledge, skill, habit, vocabulary.

Резюме

Методы играют важную роль в развитии речи учащихся, расширении их словарного запаса и укреплении словарного запаса. Одним из наиболее широко используемых методов преподавания уроков азербайджанского языка является лингвистический анализ. В статье отмечается использование фонетического, лексического и грамматического анализа языкового анализа. Краткое резюме каждого анализа предоставляется.

Summary

Methods play a major role in developing students' speech, expanding their vocabulary and strengthening their vocabulary. One of the most widely used methods in teaching Azerbaijani language lessons is linguistic analysis. The article notes the use of phonetic, lexical and grammatical analysis of linguistic analysis. A brief summary of each analysis is provided.

Rəyçi: dos.S.Abbasova